

ЛЕКСЕМА *ТРОПАР* У СИСТЕМІ НАЗВ ПІСНЕСПІВІВ РЕЛІГІЙНОЇ ТЕРМІНОЛЕКСИКИ

Пишна Н.І. Лексема *тропар* у системі назв піснеспівів релігійної термінологіки.

У статті простежується історія функціонування піснеспіву тропар з часу виникнення і до сьогодні. Подається класифікація тропарів. Дослідження виконано на основі лексикографічних джерел, що охоплюють XI–XXI ст., а також церковних пам'яток.

Ключові слова: піснеспів, тропар, конфесійний стиль, релігійна термінологіка.

Пышная Н. И. Лексема *тропарь* в системе названий песнопений религиозной терминологии.

В статье прослеживается история функционирования песнопения тропар со времени возникновения и до сегодняшнего дня. Осуществляется классификация тропарей. Исследование выполнено на основе лексикографических источников, охватывающих XI–XXI вв., а также церковных памятков.

Ключевые слова: песнопение, тропарь, конфессиональный стиль, религиозная терминологика.

Pyshna N. I. The word *troparion* in the system of the names chants of religious terminology.

The article traces the history of choral troparion operation since the origin until today. Served the classification troparions. The research was conducted based on lexicographical sources, covering XI–XXI centuries, and written records of the church.

Key words: chant, troparion, confessional style, religious terminology.

Останнім часом поживалися дослідження конфесійного стилю. Описано деякі його лексико-семантичні групи (І. Бочарова (*назви релігійних свят*), Н. Піддубна (*назви релігійних споруд та їх частин*), Н. Пуряєва (*назви богослужбових предметів*), С. Бібла (*назви церковних чинів та посад*), Ю. Осінчук (*назви богослужінь* (загальних, добових, приватних), *назви церковних таїнств і складників*

богослужінь та таїнств; найменування церковних обрядів і священнодій). Проте нерозв'язаними залишається ще багато питань. Однією з тематичних груп, яка потребує спеціального дослідження, є лексика на позначення назв *піснеспівів* конфесійного стилю, засвідчена в пам'ятках писемності української мови XI–XXI ст.

Дослідження виконано відповідно до тематичного плану наукових досліджень кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Українська мовна картина світу : лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний та лінгвостилістичний аспекти».

У статті «Жанри і форми літургійного співу» Ю. Ясіновський окреслює поняття тропар, вказує на особливості виконання цього піснеспіву. У монографічному дослідженні «Литургика. Гимнографія и Эртология» К. Керн розглядає низку варіантів походження слова, називає *тропар* найдавнішим піснеспівом гімнографії й розрізняє 1) відпустительні тропарі; 2) тропарі канону; 3) тропарі на «Господи возвах» [13, с. 14]. Згаданий автор поділяє тропарі за їхнім змістовим наповненням: Воскресний, Хрестовоскресний, Богородичний, Мученичний, Хрестобогородичний, Покійний, Троїчний, Покаянний і т. ін. [13, с. 15]. О. Білоусенко наводить низку тропарів і кондаків, які виконуються на великі свята. Прот. Н. Нікольський у «Посібнику до вивчення Статуту богослужіння» розподіляє літургійні тропарі й кондаки так: 1) храмові: а) на честь Господа; б) Пресвятої Богородиці; в) святих; 2) денні, тобто по днях седмиці; 3) святкові; 4) заупокійні; 5) заключні.

Метою статті є аналіз особливостей функціонування лексеми *тропар* в українській мові XI–XXI ст. як репрезентанта лексико-тематичної групи назв піснеспівів. Завдання – уточнити дефініцію поняття *тропар*, простежити історію становлення піснеспіву *тропар* у синхронії й діахронії.

Тропар – короткий за розміром піснеспів, один із найдавніших у християнській гімнографії, який акцентує увагу на сутності празника і прославляє святого (свату), його (її) життя, святість, подвиги. На позначення цього піснеспіву в грецькій мові існувала лексема *тропáριον*. Запозичена через церковнослов'янське посередництво в давньоруську мову з грецької; сгр. *тропáрiвн* «церковний вірш» походить від гр. *τρόπος* «спосіб, манера, фасон» [9, V, с. 649]. Функціонує в українській мові з XII ст. зі значенням «церковний вірш» (*Начинають пѣти на оумъвеник тропарѣ. Что ради мы не пожмы канонъ и*

трепаревъ. Пѣсни бес трепаревъ. Да довѣлѣкъть коемоужьдо гласоу тропар кдинъ ли два. Пишлтъ ... кондака ннъ, тропаръ же драгъин (37, III, с. 1002). І. Срезневський подає орфографічні варіанти написання номена: «тропарь= тропар» [37, III, с. 1002]. Відомий цей різновид піснеспіву за часів князювання Володимира Великого: «А князь Володимир, їдучи перед військом, наказав попам своїм співати *тропарі*, і кондаки хреста чесного, і канон святій богородиці» [15, с. 203].

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. лексему *тропар* не реєструє. Функціонування в пам'ятках киеворуського періоду слова *тропар* зі значенням «церковна пісня» підтверджує Требник П. Могили у XV ст. (*Аще бо лнгий блнзъ смртн бѣти видитъся, да недо лнгах радн млтвъ сицевъмъ Бжїа бѣти Таиноу сею подаемъмъ, лише нъ представїсь, а бїе нача ло сътво ръ, ѡста вивъ ѡамы, Канѡнъ и Тропарн, ѡ Бктє нїн начинна й, се есть, ѡ Миромъ Гдѣ помїн мъсь, и проча*) (17, I, с. 470). Для давньоукраїнської мови характерне вживання біля іменника займенника сей. «Сей, ся, се, давнї сь, си, се, пізніше, сей, сь – загальноновживана в західноукраїнських говорах архаїчна форма. У східноукраїнських говорах рано ці форми перейшли на цей, ця, це, які й прийнято в літературній українській мові» [22, с. 358]. Це помітно в Требнику П. Могили (*На бїе пою тть Тропаръ се й, на Гла сь, и*) (17, I, с. 83). Зі словотворчим афіксом *-он* у XV ст. зафіксовано похідне утворення *тропарїон* (*тропарїонъ*) [17, III, с. 107]. Потрапляє лексема *тропар* у тогочасні лексикографічні праці: П. Беринда тлумачить зареєстроване *тропаръ* як «вірш, пісенька, освіта» [1, с. 237]. У Русько-мадярському словнику Л. Чопея теж надibuємо на згадувану лексему «Тропар h. templomi ének» [40, с. 398]. Піснеспів *тропар* реєструє Малорусько-німецький словник Є. Желехівського «тропар, m. (griech.) kurzer Lobgesang auf die Werke Gottes od. der Heiligen» [10, с. 135]. Засвідчена лексема фігурує у Словнику української мови за ред. Б. Грінченка на позначення церковної пісні, у якій відображається історія празника [32, IV, с. 287]. Згадане лексикографічне джерело маркує значення фразеологічного сполучення: «Тропарів з кондаками дати – дати кому, чтобы навсегда помнили» [32, IV, с. 287].

О. Горбач визначає лексему *тропар* як «пісню з коротним описом життя й чуд святця а чи свята», яке походить з «гр. *tropari* (*on*), мабуть, здрібніння від *trōros* «тонація, нута, глас», первісно «звичай, спосіб, лад», *trepo* «звертаюся, повертаю» (неслушне зате традиційне виводження від гр. *trophaion* «трофей, пам'ятник

перемоги», бо у тропарях, мовляв, описано подвиги й перемоги святців, то знову ж, що «звертаються», нав'язують до ірмосу, бо ймовірно старші» [7, с. 63]. Повний церковнослов'янський словник за ред. Г. Дьяченка простежує роль тропарів серед інших піснеспівів «Так всі стихири суть тропарі, сідальні суть тропарі, іпакою є тропарем, всі піснеспіви канонів, ірмоси, й сполучені з ним вірші, які становлять пісню, суть тропарі» [27, с. 734]. Етимологічно-семантичний словник української мови І. Огієнка фіксує таке значення лексеми *тропар*: «церковний спів специфічний для певних свят. У грецькому оригіналі *тропарі* мали строфічну будову» [21, IV, с. 387]. Етимологічний словник російської мови М. Фасмера, як і більшість лексикографічних джерел, вважає *тропар* коротким церковним піснеспівом на честь святого чи празника [39, IV, с. 106]. Словник церковно-обрядової термінології Н. Пуряєвої подає термін *тропар* зі значеннями «1. тропар відпустительний і тропар, який виконують перед відпустом вечірні, повечір'я й утрени; 2. Те саме, що тропар канону; 3. Те саме, що піснеспів» [29, с. 133]. У лексиці української мови ХХ ст. слово *тропар* функціонує зі значенням «молитовний вірш для співу на честь якогонебудь свята або святого у православному богослужінні» [33, X, с. 284]. Тотожну дефініцію подає «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [5, с. 1480]. У цьому ж значенні піснеспів *тропар* зареєстрований у лемківських говірках [25, с. 392]. Малий церковнослов'янсько-українсько-англійський словник витлумачує слово **тропа'рь** так: «церковна пісня, що подає дещо з життя Святого або значення празника, що співається за певними наспівами осми гласів: *trōparion: a hymn proper to a feast, saint or day*» [16, с. 101]. Церковнослов'янський словник А. Свиреліна уживає *тропар* зі значенням «коротка церковна пісня, яка співається на честь і славу згадуваної празничної події чи прославляє подвиги святих. *Тропарями* також називаються піснеспіви в каноні кожної пісні, які є наступні після ірмоса» [31, с. 329]. «У стихирах вечірні й утрени, у *тропарі* й каноні, – зазначає Ю. Катрій, – св. Церква виливає і виспіває свою дитинну любов, беззастережне довір'я в Її могучу опіку і скору поміч, Її роллю в нашій спасінні та превелике материнське милосердя» [12, с. 238].

Кожен тропар має певну мету співу, призначений для вшанування празника святого (святої). За урочистістю тропарі поділяються: *святкові* (недільні і ті, які припадають на празники вшанування святих: *тропар святого і тропар празника*) й *несвяткові* (щоденні). Словник церковно-обрядової термінології Н. Пуряєвої

називає різновид несвяткового тропаря *денний*.

«Тропар *денний* – *відпустительний тропар*, змістом якого є задування та прославлення тієї священної особи чи події, що їй присвячено день» [29, с. 133]. На позначення цього різновиду піснеспіву у грецькій мові існувала лексема *apolitykon*. О. Горбач у статті «З історії української церковно-музичної термінології» цей різновид тропаря передає старослов'янською формою слова *отпуст*: «Отпустительний – Тропарі, кондаки й богородичні співані наприкінці вечірні й утрени після «Нині відпускаєш» на «Бог Господь» і по «Благо є» [7, с. 61]. Повний церковнослов'янський словник за ред. Г. Дьяченка фіксує «Отпѣсти'тельные тропари', кондаки и богородичны. – Такъ называются тропари, и Богородичны, поемые на вечерни послѣ «Нынѣ отпушаеши, на утрени на Богъ Господь и въ концѣ утрени въ концѣ стиховъ стиховныхъ, – поются на службахъ будничныхъ. Напечатаны въ концѣ часослова съ указаніемъ ихъ на каждый день седмицы» [27, с. 396].

Тропарі празничні й тропар і кондак святого відомі ще у XV ст.: *Аще храм Гдѣкій въ'ти и'матъ, на Гла Тропаря' Празднична, по Праздничномже, на сла'вѣ поем, и'снова'нію, И нѣѣ Празникъ'* (17, II, с. 63); *И' абіе четѣтъ, или' поѣтъ Тропаръ и' Кондакъ стѣомѣ, или' стѣймъ и'хже є'ст о'бразъ, и' лобза'въ чтии о'бразъ, творитъ ѡбъчнѣиѣи ѡпѣсть, въспомина'а и' стѣи є'гоже є'сть о'бра'* (17, II, с. 127). Октави'хъ, сирѣчь оосмогла'сникъ фіксує *тропар воскресний (Гла'ва, и' нынѣ, вѣгродиченъ и'хъ. Та'же, Нынѣ ѡпѣща'еши: Трисѣое, и' по Очѣ на'шъ: тропаръ воскре'сенъ* (23, с. 3). У «Молитвослові» (Рим. 1990 р.) виділяють *тропар храму і дня, тропар ангелів* (Кондак празника, за уставом; у суботу ввечері: іпакой голосу; від неділі ввечері до четверга ввечері: *тропар храму і дня*, а потім: Боже отців наших, що завжди поводишся з нами за твоєю лагідністю! Не зостав нас без твоєї ласки, але їхніми молитвами влаштуй у мирі життя наше [18, с. 35]; Якщо є благословення хлібів: *тропар ангелів і Богородице Діво*; якщо нема Литії – *тропар ангелів, Слава і нині: воскр. Богородичний г. 4*) [18, с. 1063]. «Евхологіон, або требник» реєструє *тропар храму (Симъ же дѣйствѣемъымъ ли'къ чте'тъ Трисвято'е : и' при'ч. По Очѣ на'шъ: и' по Ю'кѣ Твое' єсть ца'рство: тропаръ хра'ма*» (8, с. 22). Інше богослужбове джерело «Тупіквнѣ, сирѣчь: оуставъ церковного пѣніа и' особеннагѣ правилочтеніа...» реєструє такі різновиди тропарів: *прозби, пророцтва, надгробний, непорочний, троїчний. Прозьби* (тут прошення) – це тропар, мета співу якого просити милості, допомоги у

святих заступників (*Аще бѣдетъ служба ѿ за вса'кое прошеніе: тропарь стѣ'гв, тропарь прошеніа, кондакъ стѣ'гв, сла'ва кондакъ прошеніа ѿ нѣ'нѣ, ѿ'квже вѣ'шшъ Прокі'менъ, Айтолъ ѿ ѿ'гліе стѣ'гв, дне' подъ главѣ, ѿ прошеніа*) (38, с. 122); *тропар пророцтва* (тут пророчества) – це тропар, мета співу якого провіщати майбутнє благополуччя (*На с'мъ же часѣ', по вѣ'родичнѣ: Якъ не ѿмамъ дерзнове'ніа: пое'тса тропарь проро'чества трі'вди, сла'ва ѿ нѣ'нѣ то'йже*) (38, с. 209); *тропар надгробний* – це тропар, який виконується у Великодню П'ятницю чи Суботу, під час поховання Плащаниці Ісуса Христа (*Посе'мъ покади'вшѣ' іере'ю плащани'цѣ, начина'ють пѣ'ти тропарь надгроб'нѣи: Єдга' снше'лъ єси' къ сме'рти животе' безсме'ртнѣи: [ѿ пою'тъ єго' во гла'сѣ в' подобна Бл'гоубра'знѣи] Пое'мѣ' же семѣ' изнима'етса плащани'ця, ѿ полага'етса на о'лтари*) (38, с. 243); *троїчний* – тропар, мета співу якого полягає у возвеличенні Пресвятої Тройці (*На полѣ'ноци'цѣ канѣ'нъ тро'иченъ пое'тса по обѣ'чаю*) (38, с. 253). У словнику Н. Пуряєвої розглядаються такі різновиди тропарів: *тропар відпустительний, денний, непорочний, тропар за упокій (заупокійний), тропар канону*: «*тропар за упокій (заупокійний)* – тропар, який виконують на заупокійному богослужінні та змістом якого є моління за прощення гріхів і спасіння в раю» [29, с. 133]; «*тропар відпустительний* – тропар, який виконують перед відпустом вечірні, повечер'я й утрени» [29, с. 133]; «*тропар канону і тропар Строфа пісні канону, яку виконують за зразком ірмоса*» [29, с. 133]; «*тропар, приспівом до якого є непорочні; непорочний тропар*» [29, с. 84] (*На оу'трени по непоро'чнѣ' тропари': Агг'лскіи сово'ръ, ѿ ѿ'пакон' гла'са*) (38, с. 253). Ю. Катрій виділяє ще *тропар покутній* – тропар, що виконуються від неділі Митаря і Фарисея до п'ятої неділі Великого посту, мета співу якого возвеличити людську гідність, покору перед Господом. Автор зазначає, що «покутні тропарі – символ правдивої покори» [12, с. 46].

У пропонованій статті проаналізовано назву *тропар*, простежено історію формування й функціонування цього піснеспіву від найдавніших часів до сучасності. Наше дослідження також засвідчує, що лексема *тропар* пройшла довгий шлях становлення, протягом якого не зазнала значних змін у семантичній структурі. Надалі наукового опрацювання потребує мікрогрупа, до якої входять такі назви *піснеспівів*, як: *акафіст, антифон, ірмос, катавасія* тощо.

Література

1. Беринда П. Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе / П. Беринда. – К., 1961. – 271 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст.).
2. Бібла С. В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. В. Бібла. – К, 1997. – 20 с.
3. Білоусенко О. Наша віра. Короткий катехизис Православної віри / О. Білоусенко. – Нью-Йорк : Др-ня укр. православної церкви в ЗДА, 1956. – 65 с.
4. Бочарова І. В. Лексико-семантичні і граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. В. Бочарова. – К., 1999. – 17 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. Т. Бусел. – К.- Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
6. **Вечірна і үтренна та інші богослуження на всі неділі і свята цілого року.** – Вінніпег : Вид-во О. О. Василян у Лондоні, 1945. – 1070 с.
7. Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології / О. Горбач // Олекса Горбач. Термінографічна серія / Ред. Б. Рицар, Р. Микульчук. – Л., 2004. – С. 79–131.
8. Евхологон или требник. – Львів : Др-ня Ставропігійського ін-ту у Львові при церкві Успення Пресвятої Діви Марії, 1914. – 119 с.
9. Етимологічний словник української мови : у 7-и томах / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні / гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
10. Желехівський Ж. Малорусько-німецький словник / Ж. Желехівський. – Львів, 1886. – 1122 с.
11. Залеський О. Мала українська музична енциклопедія / О. Залеський. – Мюнхен, Німеччина : Дніпрова хвиля, 1971. – 127 с.
12. Катрій Ю. Пізнай свій обряд! Літургійний рік української католицької церкви / Ю. Катрій. – Ч. I. – [2-ге вид.]. – Нью-Йорк–Рим : Вид-во О. О. Василян, 1982. – 493 с.
13. Керн К. Литургика. Гимнография и Эортология / К. Керн. – М. : Изд-во Дома «Грааль», 2000. – 138 с.
14. Краткий церковно-богослужебный словарь. Для толкового чтения книг, уяснения смысла богослужения и обрядов православной церкви. – М. : Фонд «Благовест» Подворье Троице-Сергиевой Лавры, 1997. – 320 с.
15. Літописання Київської Русі. Повість минулих літ. Народна творчість : Школа, 2009. – 284 с.
16. Малий церковно-слов'янсько-українсько-англійський словник / Уклад. О. Дамаскин, О. Корнилий, І. Пасічний і т. д. – Рим : Вид-во О. О. Василян, 1962. – 131 с.
17. Могила П. Евхологон, або молитвослов, или требник / П. Могила. – К., 1646. – Ч. 1–3. – Ч. 1 – 860 с. ; Ч. 2 – 376 с. ; Ч. 3 – 436 с.
18. Молитвослов. – Рим : Вид-во О.О. Василян, 1990. – 1373 с.
19. Монахиня Игнатия. Церковные песнотворцы / Монахиня Игнатия. – Подворье Свято-Троицкой Лавры, 2005. – 218 с.
20. Никольский К. Пособие к изучению Устава богослужения православной церкви / К. Никольский. – М. : Издательский совет Русской Православной Церкви, 2008. – Репринт 7-го изд. (СПб. : Синодальная типография, 1907). – 894 с.
21. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4-х т. / за ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979. – Т. 1–4.

22. Огієнко І. Український стилістичний словник : підручна книжка для вивчення української літературної мови. – Львів, з др-ні наукового т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, 1924. – 499 с.
23. **О҃кѣниꙋхъ, сиꙋрѣчь оосмогла҃сникъ.** Украинская Православная Церковь Киевская Митрополия, 2001. – Ч. 1 (гласы а-д), Ч. 2 (гласы е-и).
24. Осінчук Ю. Історія української богослужбово-обрядової лексики : [монографія] / Ю. Осінчук. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2009. – 176 с.
25. Пиртей П. С. Словник лемківської говірки. Матеріали для словника / П. С. Пиртей. – Legnica – Wrocław, 2001. – 460 с.
26. Піддубна Н. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Піддубна. – Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 19 с.
27. Полный церковнославянский словарь / за ред. Протоіерея Г. Дьяченка. – М. : Отчий дом, 2001. – 1120 с.
28. Православная богословская энциклопедия : в 12 т. – Петроградъ. : Приложение к духовному журналу «Странникъ», 1900. – Т. 1-12. – 1-5 (А – И) / за ред. А. Лопухина ; 5-12 (И – К) / за ред. Н. Глубоковского.
29. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – Львів : Свічато, 2001. – 156 с.
30. Пуряєва Н. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. В. Пуряєва. – К., 2001. – 20 с.
31. Свирелин А. Церковнославянский словарь / А. Свирелин. – [2-е изд.]. – М. : ДАРЪ, 2008. – 384 с.
32. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К., 1907. – Т. 1–4.
33. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
34. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
35. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. – Львів : НАН України Інститут укр-ва ім. І. Крип'якевича, 1994–2006. – Вип. 1–14.
36. Службеник. – США., 1989. – 240 с.
37. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.
38. **Тѣпикнѣ, сиꙋрѣчь : оуставъ церковного пѣніа и особеннаго правилочтеніа, по оуказамъ въ книгахъ церковныхъ обрѣтающымся, съ приложеніемъ Столпвъ Благоеіинныхъ по ключевымъ словамъ, сочиненъ и напечатанъ.** – Перемышль : Книгопечатна соборной русской Капитолы, 1852. – 141 с.
39. Фасмер М. Этимологической словарь русского языка / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
40. Чопей Л. Русько-мадярський словарь / Л. Чопей. – Будапешт, 1883. – 446 с.
41. Ясіновський Ю. Жанри і форми літургійного співу : [електронний ресурс] / Ю. Ясіновський. – Режим доступу : www.regent.cerkiew.net